

Функційно-семантичний потенціал українських термінів – віддієслівних іменників зі значенням дії

©, Пчелінцева, 2020

У статті проаналізовано граматичні та функційні особливості віддієслівних іменників зі значенням дії (Nomina Actionis) в українській мові. Ці іменники демонструють помітну тенденцію до видового диференціювання в живому мовленні. Українська мова уникає видової універсальності Nomina Actionis і тяжіє до розрізнення видових значень за допомогою різних форм.

Ключові слова: віддієслівний іменник, Nomina Actionis, транспозиція, вид

The article analyzes the grammatical and functional features of verbal nouns with the meaning of action in the Ukrainian language. The Nomina Actionis demonstrates a noticeable tendency towards the aspectual differentiation in the real speech. The Ukrainian language avoids the aspectual universality of the Nomina Actionis, for which it tends to distinguish between meanings through various forms.

Key words: verbal noun, Nomina Actionis, transposition, aspect

Важливим питанням українського термінознавства є усталення підсистеми термінів-іменників дієслівного походження (типу *просмолювання, випромінення* тощо). Дискусійними залишаються їхні функційно-семантичні можливості, зокрема, здатність системно розрізняти процес і результат (завершеність) дії, про що свідчать наукові розвідки М.Д. Гінзбурга [1], О.Д. Кочерги [5] та інших дослідників. На думку К. Г. Городенської, розмежування віддієслівних іменників залежно від виду твірного дієслова було нормативним для української мови, і цю норму тепер вернуто до чинних правил розроблення термінологійних стандартів [3, с. 19]. Але в такому разі – якщо ми вертаємо такий стандарт – це правило має бути відображено в граматиках і словниках, адже будь-яку термінологійну систему ґрунтовано на загальній мовній системі. На жаль, аналіз

українських граматики і словників свідчить про інше: по-перше, у граматах відсутня недвозначна вказівка на системне розрізнення іменників дії залежно від виду твірного дієслова, по-друге, у словниках не завжди послідовно відображено парність іменників типу *відколення – відколювання* (детальніше про це див.: [6; 7]). Натомість нині в розпорядженні дослідників є мовні корпуси, де надано інформацію про реальне слововживання, яке, з одного боку, не завжди підкоряється прескриптивним нормам, а з другого – свідчить про справжні тенденції розвитку мови.

Мета статті – окреслити системно-мовний функційно-семантичний потенціал українських віддієслівних іменників зі значенням дії (*Nomina Actionis*), що є основою для творення різногалузевих термінів-іменників на позначення процесових понять.

Nomina Actionis у слов'янських мовах має давнє походження та спільну морфологічну основу: моделі творення їх сходять до індоєвропейської мови (*-o, *bha, *-ta) [4, с. 57], а праслов'янська модель «дієслівна основа + –ij(e)» є найпродуктивнішою в усіх слов'янських мовах і діалектах. Але, попри спільність історичного розвитку й подібність граматичних систем, у слов'янських мовах віддієслівний іменник може бути «більше іменником» або «більше дієсловом» і мати різний граматичний статус. У західнослов'янських мовах ці іменники мають два типи: категорійний (із суфіксами *-nie (-ní) / -tie (-cie, -ti)* і некатегорійний (з іншими суфіксами). Іменники першого типу зберігають формальну та змістову видову диференціацію дієслова-мотиватора, яку регулярно зреалізують у мовленні, і вони навіть можуть увіходити до дієслівної парадигми. У південнослов'янських мовах також є два типи *Nomina Actionis*: регулярний і нерегулярний, але регулярний тип із *-nje / -ne* утворюють лише від дієслів недоконаного виду (деякі дослідники вважають ці форми дієслівними [11]), а нерегулярний – від дієслів доконаного виду із суто іменниковою семантикою. Східнослов'янські мови не мають двох типів таких іменників: усі подібні утвори визначають тільки як іменники й вони є результатом словотворчого процесу. Недостатня регулярність і недостатня передбачуваність семантики не дає підстав класифікувати такі похідники як регулярні віддієслівні форми. Але українська мова помітно вирізняється від російської та білоруської – український віддієслівний іменник має більше дієслівних ознак. Розгляньмо це докладніше.

У результаті транспозиції дієслова в іменник ця форма отримує граматичні категорії роду, відмінка, частково – категорію числа, але практично втрачає категорії часу, способу, особи та стану. Перехідність/неперехідність змодифіковано й виражено у виборі відмінка залежного іменника у словосполучі (типу *читати книжку* (знахідний

відмінок) → читання книжки (родовий відмінок), але мандрувати країною (знахідний відмінок) → мандрування країною (знахідний відмінок)). Наявні залишки семантичної ознаки каузативности/некаузативности (*відростати* → *відростання*; *відрошувати* → *відрошування*), формальні показники зворотности (-ся) цілковито втрачено. Але зазначені категорії, зазвичай, не викликають запитань термінологів і граматистів. Натомість суперечки навколо наявності категорії виду в українського іменника дії та довкола доцільності розрізнення його форм типу *випромінення* – *випромінювання* тривають уже понад сторіччя (див. про докладніше це в [6]). Симптоматично, що у словниках «золотого десятиліття» цій категорії слів приділено окрему увагу. Наприклад, у передмові до Словника технічної термінології І. Шелудька та Т. Садовського читаємо: «Недоконану і доконану форму мають в українській мові також і дієслівні речівники ...Коли маємо – «расширение» – «розширення, розширення», то треба точно розрізняти ці дві форми» [9, с.15]. На жаль, зі знаних політичних причин цю розкішну можливість семантичного розрізнення термінів значною мірою вилучили з українських словників та граматики подальших десятиліть. Які ж реальні можливості щодо утворення двох форм (із процесуальним та з результативним значенням) має сучасна українська мова?

Ми з'ясували, як саме подано *Nomina Actionis* в 11-томовикові Словник української мови (1970-1980) [8]. Методом суцільної ручної вибірки отримали 7 800 імен дії, із них на -ння / -тя – близько 6600. Надважливо, що, згідно зі словниковими дефініціями, 98% корпусу імен дії співвіднесені з дієсловом певного виду, наприклад: «ЗМІНЕННЯ. Дія за знач. *змінити*» (для порівняння: в російській мові таких усього 58%), і лише 2% отримують амбівалентну аспектуальну характеристику (дія за значенням дієслів доконаного й недоконаного виду). Це вочевидь свідчить про тенденцію до вираження однозначної видової семантики, про «небайдужість» українських імен дії щодо значень процесуальности/завершености.

Розподіл отриманих лексем залежно від співвідношення з дієсловом певного виду, а також наявности-відсутности «видової» кореляції, виявив, що близько 2920 одиниць (~37,4%) утворюють пари типу *наповнювання* – *наповнення*, або *будування* – *побудування*. На перший погляд цей показник міг би викликати сумніви щодо регулярности творення корелятивних пар *Nomina Actionis*, якби не дані лексикографічного дослідження Н. М. Сухариної, де засвідчено, що той самий словник нараховує всього 53,4% корелятивних за видом дієслів (інші дієслова є непарними за видом або двовидовими) [10,

с.12]. Тобто реальна кількість дієслівних видових пар і кількість іменникових «видових» пар відрізняється не так уже й суттєво.

Маємо й інші цікаві обставини. Деяких іменників (типу *випромінення*) СУМ не має, але інтуїтивно «нормальні», було вибірково перевірено на наявність у сучасних корпусах української мови, зокрема в [2], – і наші надії справдились. Більшість слів, яких не зафіксовано в [8], було виявлено в корпусах – тобто вони є цілком реальними функційними одиницями. Показово, що більшість таких, не врахованих у словнику імен дії, співвіднесені з дієсловами доконаного виду і свідчать про завершену результативну дію. Нижче наведемо кілька таких показових прикладів (дата звернення до корпусу ГРАК [2] для всіх прикладів – 14.07.2020):

- *здавлення* (у Словнику української мови [8] нема, але є 41 входження до корпусу ГРАК [2]) – *здавлювання* (у [8] є, 37 увіходжень до корпусу ГРАК);

- *налаштування* (у [8] нема, але виявлено 760 увіходжень до ГРАКу [2]) – *налаштуовування* (в [8] є, виявлено 11 увіходжень до ГРАКу);

- *вибрання* (у [8] нема, але є 131 входження до ГРАКу [2]) – *вибирання* (у [8] є, 104 входження до корпусу ГРАК [2]);

- *відколення* – (у [8] нема, але є 2 входження до ГРАКу [2]) – *відколювання* – (у [8] є, 12 увіходжень до корпусу ГРАК [2]);

- *вимірення* (у [8] нема, але є 2 входження до ГРАКу [2]) – *виміряння* (у [8] є, 3 входження до корпусу ГРАК [2]);

- *стертя* – (у [8] нема, але є 2 входження до ГРАКу [2]) – *стирання* – (у [8] є, 434 входження до корпусу ГРАК [2]).

Ми навели лише кілька прикладів різних моделей, дібраних випадковим чином із сотень подібних, але й це переконливо демонструє живу мовну тенденцію до диференціації форм іменників зі значенням дії, активного вживання в узусі «видових» іменникових пар. Щоб верифікувати результати також провадили лінгвістичне опитування носіїв української мови студентів Черкаського державного технологічного університету (м. Черкаси, 2020, результати буде опубліковано окремо), отримані дані загалом підтверджують нашу думку.

Отже, віддієслівний іменник зі значенням дії в українській мові є особливим розрядом іменників. Він значною мірою успадковує дієслівну видову семантику та проявляє помітну тенденцію до видового диференціювання в узусі та в мовній системі. Це є достатньою підставою для системного формально-семантичного розрізнення термінів-іменників, утворених від парних за видом дієслів. Співвідношення іменникової та дієслівної

семантики в таких гібридних утворах є унікальною рисою граматичної системи української мови.

1. Гінзбург М. Д. Особливості української мови щодо подавання процесових понять у фахових текстах / Михайло Давидович Гінзбург // *Language: Codification, Competence, Communication*. – 2019. – №1. – С. 7–24 ;
2. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. – Київ, Львів, Єна, 2017 – 2020. – Режим доступу : <http://uacorpus.org> ;
3. Городенська К. Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика / Катерина Григорівна Городенська // *Граматичні студії : зб. наук. праць*. – Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса. – 2017. – Вип. 3. – С. 17–21 ;
4. *Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология* / [Коломиец В. Т., Линник Т. Г., Лукинова Т. В. и др.] ; под. ред. Мельничука А. С. ; АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – Киев : Наукова думка, 1986. – 286 с. ;
5. Кочерга О. Д. Мовознавчі репресії 1933 року / Ольга Дмитрівна Кочерга // *Часопис «І»*, 2004. — № 35. — С. 96-105. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/kocherha.htm> ;
6. Пчелинцева Е. Э. От глагола к имени : аспектуальность в русских, украинских и польских именах действия : монография / Е. Э. Пчелинцева. – СПб : Наука, 2016. – 368 с. ;
7. Пчелинцева О. Е. Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов / О. Е. Пчелинцева // *Термінологічний вісник : Збірник наукових праць*. К.: ІУМ НАНУ. – 2019. – Вип. 5. – С. 33–40 ;
8. *Словник української мови: в 11 тт.* АН УРСР. Інститут мовознавства / [под ред. І.К. Білодіда]. — К.: Наукова думка, 1970—1980;
9. *Словник технічної термінології (загальний)* / І. Шелудько, Т. Садовський. — Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. — XX, 612 с. — Репринт із видання 1928 р. (Серія «Словникова спадщина України») ;
10. Сухарина Н. М. Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.М. Сухарина. – Київ, 2003. 19 с. ;
11. Šipka D. O statusu glagolske imenice / D. Šipka // *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* – 2000. – XLIII. – S. 641–645.